

Rationalism och kontrafakticitet

Iakttagelser och slutsatser från ett forskarliv¹

Leif Lewin

Inledning

Den här uppsatsen behandlar några statsvetenskapliga metodfrågor, som jag återkommande haft anledning att fundera över. Min grundsyn är att världen styrs av rationellt kalkylerande aktörer och i denna föreställning ryms också uppfattningen att andra val kunde ha träffats än de som faktiskt gjordes. Det finns ett samband mellan rationalism och kontrafakticitet.

Rationalism och kontrafakticitet är två nyckelord i min forskning, det första sedan länge och det andra på senare tid (se Lewin 2017 [1984] och Lewin 2021b).

Begreppet rationalism bygger idealtypiskt på fyra antaganden: viljans frihet, preferensernas tydlighet, strategiskt handlande och långsiktighet. Att människor är utrustade med fri vilja betyder att de har alternativ att välja mellan. Tydliga preferenser ska tolkas så att politikerna vet vad de vill och kan rangordna sina önskemål, om de inte kan få allt på en gång. Strategiskt handlande och långsiktighet innebär att aktörerna i det nödvändiga samspelet med andra hellre accepterar *något* än ingenting alls och är beredda att idag göra mindre uppoffringar för att i morgon uppnå större vinster. Med detta språkbruk blir fundamentalism definitionsmässigt oförenlig med rationalism. Som alltid skiljer sig verkligheten ofta från idealet. I verklighetens värld är det sällan människor är fullständigt rationella aktörer.

Kontrafakticitet är det hypotetiska förhållandet att något annat kunde ha inträffat än vad som faktiskt hände. Forskaren experimenterar med att ändra en viss förutsättning och söker sedan rekonstruera historien. Välkända exempel på kontrafaktisk historieskrivning är hur Europas historia skulle ha tett sig, om

¹ Denna uppsats har delvis skrivits på Fårö. Jag framför mitt tack till Stiftelsen Bergmangårdarna för möjligheten att tillbringa en tid för forskning i den store mästarens efterlämnade hem och till Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala, som välvilligt lämnat ekonomiskt bidrag.

Tyskland vunnit första världskriget eller om Hitler lyckats invadera Storbritannien. Eller, för att fundera över vårt eget lands historia, vad följderna skulle ha blivit om vintern år 1658 varit så mild att isen inte frusit och Karl X Gustav inte kunnat tåga över Bält, eller om Gustav III år 1772 inte genomfört sin statskupp eller om Arvid Lindman år 1907 inte infört den proportionella valmetoden i vårt land. Kontrafaktisk historieskrivning är inte bara en rolig tankelek. Den är också en metod för att resonera om orsakssamband, förklara beslut och analysera deras konsekvenser.

Rationalism och kontrafakticitet är alltså besläktade begrepp men samtidigt oberoende av varandra. Rationalism är på intet sätt en förutsättning för kontrafakticitet. Man kan mycket väl tänka sig alternativa utfall utan att blanda in aktörernas intentioner. Så började till exempel den kontrafaktiska historieskrivningen inom ekonomisk historia med Nobelpristagaren Robert Fogels berömda studie av hur den amerikanska nationalinkomsten skulle ha påverkats, om USA inte utvecklat sitt järnvägssystem utan fortsatt med kanaler (Fogel 1964). Och man kan också tänka sig kontrafakticitet utan rationalism, det vill säga att det händer något annat än det avsedda, en så kallad serendipitet – till exempel Columbus överraskande upptäckt av Amerika. För utvärderaren ter sig Columbus expedition misslyckad eftersom målet att finna sjövägen till Indien inte uppnåddes. I ett bredare perspektiv framstår expeditionen onekligen i något annorlunda dager (Vedung 2009: 101–115).

Rationalism och beteende

Rationalistisk teori (*rational choice*) är idag en av de mest livskraftiga grenarna på statsvetenskapens träd men det hindrar inte att den också blivit i hög grad ifrågasatt. De bästa vetenskapliga teorierna är ju ofta samtidigt de mest kritiserade.

För det första hävdar kritikerna att eftersom världen inte är förnuftig utan snarast förvirrande, obegriplig, kanske rent av ond är det bara naivt att tro på rationalitet i politiken. Invändningen bygger på ett missförstånd. Rationalistisk analys förutsätter faktiskt inte någon speciell uppfattning om världens beskaffenhet. Även om världen är ond, kan aktörer handla strategiskt. Som inledningsvis antydde är rationalismen ett antagande, ingenting annat. Men med sin rika teoribildning är den en fruktbar startpunkt för empiriska undersökningar om hur kollektivt beslutsfattande i verkligheten går till (Riker & Ordeshook 1973: 8–44).

En närstående synpunkt är att politikerna inte har den perfekta information som den rationalistiska teoribildningen förutsätter. Denna kritik är gammal och välkänd, men det är också lösningen: forskarna talar om ”begränsad rationalitet”, det vill säga att beslutskalkylerna måste rekonstrueras både med

hänsyn till förekommande kunskapsluckor och uppenbara begränsningar på politikernas manöverutrymme i form av till exempel ekonomiska realiteter eller utrikespolitiska omständigheter (Simon 1957 [1947]).

Vidare vill många göra gällande att politiska beslut mera styrs av känslor än av förnuft och att de rationalistiska forskarna bara upprepar de torra upplysningstilosophernas ytliga psykologi. Politikerna söker inte bara vinna saken utan har också ett behov av prestige, vänskap, allianser, kanske en vilja att hämnas, kanske en önskan att belöna (Mintz, Valentino & Wayne 2021). Det ska inte förnekas att tidiga arbeten inom rational choice ibland bortsåg från sådana drivkrafter men för dagens empiriska studier är det en självklarhet att man också analyserar sådana förhållanden som personkemi, retorik och all sköns osakligheter i samspelet aktörerna emellan liksom aktörernas strategiska överväganden om läget bortom den aktuella sakfrågan.

För många är det motbjudande att se all måluppfyllelse som ett tecken på rationellt beteende. "Vad som helst" får inte eftersträvas i kalkylen; preferenserna måste ha en viss moralisk halt. De mera sofistikerade forskarna skiljer därför mellan "smal" och "bred" rationalitet. Enligt det smala rationalitetsbegreppet skulle även handlingar som krigsförbrytelser eller självmord kunna kallas rationella, givet att det är vad aktörerna önskar. Men för de flesta av oss är konsistens inte nog. Preferenserna måste också vara innehållsligt rationella i den meningen att de står sig vid en kritisk, logisk och empirisk granskning. Preferenserna får inte vara en rationalisering av privata intressen eller bygga på fördomar eller självbedrägeri. När räven säger att rönnbären är sura, är det inte uttryck för hans sanna preferenser (Elster 1983: 1-42).

Mycket av äldre rationalistisk teori utvecklades av ekonomer som studerade privatpersoners beteende i deras egenskap av konsumenter eller företagare och i sådana analyser är nyttan för den enskilde i allmänhet jämförelsevis lätt att fastställa. Svårare är det när man forskar om politik. Exakt hur stor är nyttan för den enskilde av det eller det beslutet om till exempel försvarspolitik eller skolpolitik? En inflytelserik riktning av rationalister, den så kallade public choice-skolan, har gjort misstaget att flytta över sina ekonomiska modeller till den politiska verkligheten och givit en bild av politiken som den empiriska forskningen avvisar (Lewin 1991). Enligt denna forskning spelar egenintresset betydligt mindre roll i politiken än vad public choice-forskarna velat tro. Hur plausibla hypoteserna än kan låta tycks väljarna inte i första hand rösta efter plånboken, politikerna inte i första hand servera valfläsk och byråkraterna inte i första hand budgetmaximera. Väljarna har visserligen ekonomiska motiv för sin röstning men det gäller hur de olika partierna skulle sköta landets ekonomi, inte så mycket hur deras egen privatekonomi skulle gynnas eller missgynnas. Politikerna fikar naturligtvis efter röstmaximering men eftersträvar också programförverkligande. Byråkraterna är inte så mycket ute efter att se sina administrationer växa som att få politiskt inflytande, gärna som chef för någon

liten välskött myndighet som står fursten nära, det vill säga finansministern (se exempelvis Lewis-Beck 1990; Whiteley 1986; Goodin 1976).

Den rationalistiska teoribildningen kritiseras ibland för att vara alltför metodiskt esoterisk. Den tar upp problem, som inte har med verkligheten att göra. Ett talande exempel är det öde som genom åren vederfarits röstningsparadoxen. Redan under franska revolutionen visade markisen de Condorcet att vid kollektivt beslutsfattande kan aktörernas preferenser under vissa omständigheter kollidera på ett sådant sätt att det alternativ som slås ut i en första votering går segrande fram i den sista. Den ordning i vilken förslagen jämförs blir avgörande för utfallet. Längre betraktades detta som en sifferlek för excentriska teoretiker. En av de få som upprätthöll intresset för röstningsparadoxen var en universitetslektor i matematik i Oxford C. L. Dodgson, mera känd under pseudonymen Lewis Carrol, författare till *Alice i Underlandet* (Black 1971: 156–238). Det var först när Kenneth Arrow i början av 1970-talet fick Nobelpriset i ekonomi för sina analyser om svårigheten att föra över individuella preferenser till kollektiva beslut som man mera allmänt insåg röstningsparadoxens fundamentala betydelse för den demokratiska teorin. Om man som svensk letar efter en empirisk illustration, hittar man ett fall mitt framför ögonen: den berömda kohandeln år 1933 uppstod när aktörerna bröt sig ut ur röstningsparadoxens handlingsförklaring, som karakteriserade svensk politik under den stora depressionen (Lewin 2017 [1984]: 169–214).

Rationalister tar ofta spelteorin till hjälp och när man konstruerar dessa matriser formulerar man ju just alternativ; spelteori handlar om hur den rationella aktören bör välja. Från början var det främst den matematiska strukturen hos matriserna, som intresserade forskarna, och man sökte fånga upp regelbundenheter och mönster i det kollektiva handlandet genom att konstruera fascinerande spel som "Fångarnas dilemma" och "Chicken" (von Neuman & Morgenstern 1944). Var världspolitik ett scenario, där rationella aktörer både av fruktan för att drabbas av det värsta utfallet och i förhoppning om att uppnå det bästa obehagligt drevs mot en suboptimal lösning – fast de kunde ha valt på annat sätt och fått ett bättre resultat? Eller var politiken en kamp mellan djärva eller försiktiga aktörer som ville skrämja den andre till underkastelse, vilket vid en missbedömning av den andres medgörlighet kunde leda till katastrof för dem båda? Paradoxexplet under kalla kriget gällde risken för kärnvapenkrig, varvid de alternativ som behandlades ofta inskränktes till att "stå på sig" eller "ge med sig".

I de mindre dramatiska men också mindre hårt stilerade spelteoretiska analyserna av konkret politik har man, med beaktande av den refererade kritiken av rationalistisk analys, numera insett att det är nödvändigt att lägga ner större arbete på att nyansera analysen av aktörernas preferenser och strategier. Det är angeläget att noga skilja mellan dessa två begrepp. Ingetdera finns ju "i verkligheten"; det är forskaren som konstruerar spelmatriserna. För att ta ett

exempel uppstod det under striden om införande av den allmänna rösträtten i början av förra seklet också en fråga om valmetoden: skulle man vid rösträttsreformen behålla majoritetsval eller gå över till proportionella val? Var då inställningen till rösträtten en preferens och uppfattningen om valmetod en strategi – eller förhöll det sig tvärtom? Båda ansatserna skulle kunna försvaras men den uppläggning bör väljas, som bäst fångar upp hur de politiska aktörerna själva resonerade (och då visar sig den förra uppläggningsen bäst svara mot det historiska förloppet).

Att fastställa vad aktörerna vill visar sig rymma ett komplicerat metodproblem. Det enda man kan observera är deras beteende. Men att dra slutsatser om preferenser från iakttagelser om beteenden är, som bekant, ett vanligt fel inom samhällsvetenskapen (Sen 1982). Det skulle ju betyda att fångarna i det berömda spelteoretiska exemplet *önskade sig* ett strängt straff eller att den ertappade rattfylleristen *önskade sig* dryga böter. Politiska beslut leder inte sällan till oförutsedda konsekvenser (Merton 1936).

Att dra förhastade slutsatser från iakttagelser av beteenden präglar till exempel en avhandling av Emil Uddhammar från början av 1990-talet (Uddhammar 1993). Författarens syfte var att göra ett inlägg i den klassiska diskussionen om ideologiernas död. Uddhammar återger Tingstens ironiska beskrivning av hur de politiska ideologierna endast återropas på partiernas högtidsdagar: ”då paraderar veteranerna från sedan länge hemförlovade arméer, och det talas om liberalism och socialism som om orden hade en innebörd, som om de vore framtidstankar i stället för gravskrifter”. I stället för att studera parti-program vände sig Uddhammar till riksdagsprotokollet och såg efter hur partierna faktiskt tagit ställning i ett antal riksdagsbeslut. Det visade sig då att riksdagsbesluten ofta fattats i enighet. Författarens något halsbrytande slutsats blev att ideologierna är döda. För att nå sin slutsats om partiernas preferenser bortsåg författaren med andra ord från strategin, bortsåg från att partiernas ställningstaganden i kammaren är resultatet av utskottsarbetets långa normalningsprocess, under vilken det partierna egentligen vill hela tiden vägs mot det de kan få stöd för eller få finansiering för. Eller, för att använda förre statsminister Löfvens ord, avhandlingsförfattaren bortsåg från hur ideologiska utfästelser bara är ”ingångsvärden” i den intrikata politiska processen.² Parti-program, som Uddhammar avvisade som källa, eller kanske ännu hellre de av utskottsförhandlingarna ännu opåverkade, ursprungliga riksdagsmotionerna hade varit ett bättre material för analysen av aktörspreferenserna.

Rationalistisk analys innebär, sammanfattningsvis, att man studerar de val som görs av verkliga aktörer, inte bara av teoretiska modeller. När alternativen inte är klart formulerade, är det forskarens uppgift att med god källkritik

2 Med detta uttryck ansågs den gamle fackföreningsförhandlaren ha visat att han ägde en särskild förmåga att se realistiskt på politiken.

och bästa tänkbara inlevelse i aktörernas föreställningsvärld rekonstruera aktörernas preferensordningar. Preferenserna är det genuina uttrycket för vad aktörerna önskar sig. Strategier är metoder att få andra aktörer att ge stöd för så mycket som möjligt av dessa önskemål.

Kontrafakticitet och evidens

Eftersom aktörerna ibland uppträder irrationellt, blir det svårare att veta hur de skulle ha handlat i en viss tänkt situation. Kontrafaktisk historieskrivning kan därigenom lätt få karaktär av vidlyftiga gissningslekar och det är ingenting man som forskare bör ägna sig åt. Uppgiften är i stället att enbart uttala sig om det man säkert vet och avstå från spekulationer om andra utfall än de som faktiskt inträffade. Det var Lauritz Weibull som med sitt källkritiska program gick i spetsen för denna uppfattning och hans lära blev dominerande inom 1900-talets historievetskap (Torstendahl 1964: 335–366).

Kontrafaktisk historieskrivning har mött ”styvnackat motstånd från många företrädare för historieämnet” (Andersson & Zander 1999: 13). ”Fientligheten mot kontrafaktisk historieskrivning är och förblir överraskande utbredd bland professionella historiker” (Ferguson 1997: 5). ”För traditionellt skolade historiker, till exempel de i 1900-talets Sverige så vanligt förekommande weibullianska källkritikerna, är kontrafaktisk historieskrivning inte mycket bättre än ett tidsfördriv i klass med historiska dataspel” (Harrison 1999: 84).

Precis som den rationalistiska teorin har den kontrafaktiska historieskrivningen alltså varit föremål för kritisk diskussion. Den första punkten gäller tidsperspektivet. Historiska händelser har ofta djupa rötter men att belägga kanske sekellånga samband kan vara svårt. Pascals anmärkning att om Kleopatra haft trubbnäsa, skulle Antonius inte ha blivit så förälskad och världshistorien blivit annorlunda är antagligen alldeles riktig men nog inte så lätt att driva hem. Slutsatsen för den som ägnar sig åt kontrafaktisk historieskrivning är därför att den faktor som manipuleras inte bör förläggas alltför långt tillbaka i tiden (Turner 1996: 294).

En annan likhet med diskussionen om rationalism är att det alternativ som presenteras i den kontrafaktiska historieskrivningen bör vara realistiskt och inte ligga alltför långt bort från verkligheten. Forskaren måste här utföra en svår balansakt, för poängen med kontrafaktisk historieskrivning är ju just att man utvecklar ett scenario som inte inträffat men som å andra sidan inte är så överkligt att det är otänkbart. För att ta ett extremt exempel: att säga att om Napoleon hade haft kärnvapen skulle han ha vunnit slaget vid Waterloo är naturligtvis alldeles meningslöst (Weber 1996: 278).

Kontrafaktisk analys skiljer mellan det som faktiskt hände och det som kunde ha hänt. Men, som Isaiah Berlin påpekat, är det lika viktigt att skilja

mellan det som kunde ha hänt och det som *inte* kunde ha hänt – till exempel att Paris hela befolkning år 1848 fick vingar och kunde flyga bort från revolutionen. I *science fiction* kan man stöta på sådana absurditeter men kontrafaktisk historieskrivning handlar om det som är troligt, inte om sådant som utgör rena fantasier (Berlin 1954: 78–79).

Precis som i fråga om rationalistisk spelteori måste man akta sig för matematisk skrivbordsforskning när man rekonstruerar aktörernas preferensordning och i stället arbeta i nära anslutning till källmaterialet. Helst bör man inte skriva in andra alternativ i sina matriser än sådana man kan visa att aktörerna faktiskt yrkade på (Ferguson 1997:86). Det kan emellertid ibland vara ganska svårt. I allmänhet är det lätt att återge förstapreferensen men vad ville aktören i andra eller tredje hand? För att komma fram till ett svar på den frågan krävs en noggrann närläsning av textmaterialet. För statsvetarna är detta en ny och maktpåliggande roll och rationalistisk analys skulle i vissa avseenden kunna betecknas som en sorts sofistikerad idéanalys.

Vidare bör man ”hålla fast vid det essentiella” och inte som den excentriske hyresgästen säga sig vilja bo i ett högt torn men på nedersta våningen. Tar man bort det som främst karakteriserar ett förhållande, blir kontrafakticiteten lätt platt och poänglös. Som till exempel ett uttalande att om Putin inte drivits av revanschlystnad efter det förlorade Sovjetimperiet, skulle han inte ha invaderat Ukraina.

Som i all orsaksanalys är det angeläget att identifiera den ”mekanism” som binder samman beroende och oberoende variabel (Bullock, Green & Ha 2010). Svepande formuleringar om att en viss strategi alltid är den rätta duger inte. Forskaren måste i stället undersöka vilket förhållningssätt som var det rätta i *just den speciella situationen*. Diskussionen om Kubakrisen år 1962 uppvisar många exempel på ogenomtänkt kontrafakticitet, när beskäftiga förstasigpåare – styrda av sina ryggmärgsreflexer – framträder med än den ena, än den andra uppfattningen i linje med vad de alltid brukar hävda. För de liberala duvornas förhoppning att Chrusjtjov skulle ha reagerat positivt om Kennedy redan före blockaden föreslagit en hemlig överenskommelse är evidensen lika svag som för de konservativa hökarnas förvissning att om den amerikanske presidenten tidigt visat större beslutsamhet, skulle ryssarna inte ha vågat skicka missilerna till Kuba. Önsketänkande och ideologiska fördomar är den seriösa kontrafakticitetens värsta fiende (Lebow & Stein 1996).

En stark rekommendation för kontrafaktisk historieskrivning är att ändra så litet som möjligt, att – som det heter – göra ”minimala omskrivningar” av vad som verkligen hände och fokusera på aktörernas faktiska valsituationer (Evans 2012). I likhet med naturvetarna bör man, för att behålla kontrollen, helst bara byta ut en variabel i taget. Frestelsen att låta allt förändras samtidigt leder lätt till en sådan röra, att naturvetarna med rätta ställer frågan om historieämnet alls är en vetenskap, vilket föranlett Ferguson att vända på steken

och spirituellt replikera: "Är naturvetenskap historia?" – det vill säga är det så att naturvetarnas skepsis mot kontrafaktisk historieskrivning avspeglar ett mekanistiskt betraktelsesätt som i en tid av relativitetsteori och kaosteori också är föråldrat inom deras egna discipliner? Verkligheten – både naturen och samhället – är komplicerade och undflyende forskningsobjekt, som fordrar kreativt tänkande men med bibehållen metodisk stringens (Ferguson 1997: 72; Fischer 1970: 164–186).

I den kontrafaktiska historieskrivningen bör man med andra ord inte låta fantasin skena iväg hur som helst. Alternativen bör vara rimliga, den reviderade historieskrivningen så nära som möjligt det som faktiskt hände, kraven på evidens lika höga som för källkritiken.

Hur det annars kan bli har nyligen illustrerats av Erik Wallströms *Från Sveavägen Till Maskeradbalen* (2021) med den något aningslösa underrubriken "Svensk historia som du aldrig har läst den förut". I denna bok om "två attentat mot rikets ledning" överlever såväl Gustav III som Olof Palme mordförsöken, under 1790-talet bedriver Gustav III en försoningspolitik med adeln (bland annat genom att bilda tre nya akademier för astronomi, geografi och historia), Jean-Baptiste Bernadotte rekryteras som svensk fältmarskalk under Gustav III som vinner finska kriget 1808–1809 och lever ända till år 1833, fältmarskalk Bernadotte blir greve av Wisborg och får Gotland som fideikommiss, Sverige blir republik 1914 med Branting som förste president (Henry Allard är president vid tiden för mordförsöket på Palme), i slutet av 1930-talet blir Sverige nazistiskt och får en nazistisk president, efter nazisternas förlust i andra världskriget är Joseph Kennedy amerikansk ståthållare i Sverige till dess att den nye presidenten Folke Bernadotte av Wisborg tillträder, Palme avgår år 1988 och blir president, gör sedan statsbesök i USA och Sovjetunionen, den nittioårige Palme är vital och ger avslutningsvis författaren spektakulära djupintervjuer etc. etc. Läsaren får en stark känsla av att författaren haft mycket roligt när han skrivit boken men fantasierna bryter mot snart sagt alla regler för kontrafaktisk historieskrivning. Detta är underhållningslitteratur, inte vetenskap och rent generellt förhåller det sig nog så med kontrafaktisk historieskrivning att, som en debattör uttryckt det, ju längre resonemangen avlägsnar sig från de faktiska skeendena, desto mera ointressanta blir de (Åsard 2014).

"Den enda vägen"

En radikalt annorlunda syn än den forskningsinriktning jag företräder är uppfattningen att det under vissa omständigheter faktiskt inte finns några alternativ till ett visst händelseförlopp (i alla fall inte några man behöver bry sig om). Det egna programmet utgör "den enda vägen", för att låna förre statsministern

Carl Bildts uttryck.³ Historien är förutbestämd. Under de senaste två tusen åren är det denna så kallade historicism som präglat de flesta européers föreställningsvärld, inte aktörsteoretiska idéer om att politiken kan utformas av individerna själva. Begreppet historicism har som bekant blivit berömt eller kanske snarare beryktat genom Karl Poppers epokgörande arbete om det öppna samhället och dess fiender (Popper 1945). Det var i första hand Platon och senare Hegel och Marx, som Popper naglade fast vid historicismen. Enligt Popper är människans grundläggande strävan att befria sig från sin ursprungliga sociala miljö, "det slutna samhället", vars prototyp är stammen. Det slutna samhället är statiskt, därför att dess normer uppfattas som oföränderliga. Det öppna samhället, däremot, utmärks av individualism, jämlikhet, förnuft och vetenskap men fråntar människan den trygghet hon erfor i stammen. I det öppna samhället är människan personligt ansvarig för sina val. I det öppna samhället måste hon träffa sina avgöranden under osäkerhet. Därför har det öppna samhället fiender. Oförmögna att uthärda civilisationens kaos och oförutsebarhet uppställer dessa fiender sin teori om historiens ödesbestämda återgång till det slutna samhällets livmoderstrygga tillvaro. Hegels lära om människans frigörelse genom förnuftets förverkligande under historiens gång, Marx löften om en kommunistisk gemenskap efter klasskamp och katastrof liksom fascismens utopi om det tusenåriga riket är moderna varianter av denna historicism.

Att historicismen så länge haft ett grepp om européernas sinne beror främst på att det historicistiska betraktelsesättet anammades av kristendomen. Kyrkofader Augustinus gav ett utvecklingsperspektiv åt platonismen. Världshistorien var en kamp mellan Gud och Djävulen, varvid gudsrikets slutliga seger var historiens förutbestämda mål. Himmelriket var nära, det gällde att ta ställning och i liv och handling följa Guds ord. Kyrkan hade åsiktsmonopol och högmässopredikningarna fungerade som formidabla propagandacentraler för denna ideologi. Varför man närmare bestämt behövde anstränga sig, försaka och avvisa frestelser om allt redan var förutbestämt var en opassande fråga, som kunde leda till stränga straff. Kyrkan och politiken ingick nämligen ett förbund, som gav fursten legitimitet och religionen även en värdislig maktställning (Mommson 1951).

Machiavelli bröt med denna lära. Det upprörande med denne statsvetenskaplige pionjär och det som lede till att han bannlystes av påven var inte i första hand hans skrupelfria morallära, som stöter bort dagens läsare, utan tanken att människan var fri att träffa sina egna val och därmed bli herre över sitt eget öde. Det var att gå emot läran om att Gud utstakat den enda vägen, det var att sätta sig upp mot Herren och Överheten (Skinner 1981).

3 Det synes mig dock som om valfrihetens främste svenske ideolog med denna formulering gått en smula vilse i den politiska idéhistoriens labrynter.

Politiskt uppträder historicismen i två varianter; en idealistisk-konservativ-fascistisk och en marxistisk-leninistisk. Endast liberalismen mitt emellan har ansetts oanfrätt av metafysisk historiefilosofi, vilande på individualism och aktörsteori. Men när Berlinmuren föll, utkom en bok som i ett slag förändrade bilden och fick liberalismen att förvandlas till själva sinnebilden för en historicism i tiden. I och med världskommunismens nederlag hade historien gått i mål, förklarade Francis Fukuyama i sin essä "The End of History", senare utvidgad till en bok (Fukuyama 1989 och 1992). Målet var den liberala demokratin, som nu segrat en gång för alla. Det goda hade inga fiender mer.

Det som intresserade Fukuyama var inte enskilda historiska händelseförlopp utan Historien själv, med stort H. Historien hade ett mål och en mening, som svarade mot människans kunskapsörst och behov av erkännande; kunskapsörsten och strävan efter erkännande bildade den motor som ofrånkomligt drev utvecklingen framåt. Varför det hegelianska begreppet erkännande var mera grundläggande än, säg, Hobbes idé om trygghet eller Marx klasskampsbegrepp motiveras inte utan tas för givet, varvid naturvetenskapen framställs som det främsta exemplet på människans vilja att erövra världen. I motsats till humaniora och de sköna konsterna är nämligen naturvetenskapen kumulativ. Steg för steg ökar den vår kunskap under den förutbestämda resan mot ett slutligt herravälde, medan det är högst osäkert om, säg, dagens statsvetarprofessorer har större insikt i politikens väsen än Machiavelli eller Rousseau. Det hindrar inte enskilda bakslag; Fukuyama nämner Hitler och Pol Pot. Men historien kommer igen. I det stora hela går mänskligheten enligt författaren oförtrutet framåt mot allt större kunskap och kontroll. Fukuyamas avslutande bild är en beskrivning av de amerikanska nybyggarnas långa karavaner i Vilda Västern. En del vagnar gick sönder, andra attackerades av indianer, ytterligare några tröttnade helt enkelt och gav upp. Men de allra flesta av vagnarna kom fram till det hägrande målet – såsom mänskligheten i Berlin 1989.

Det sensationella med Fukuyamas essä var inte bara den intellektuella briljansen i denna hegelianska historieskrivning utan lika mycket författarens suveräna ignorans av den kritik som allt sedan Popper riktats mot historicismen. Mycket riktigt blev kritiken skarp och efter några år av fredseufori kom verkligheten att dementera förhoppningen om demokratin slutliga seger. Liberalismens tro på världsfred och global demokrati framstod som aningslös. Efter millennieskiftet är den liberala demokratin på reträtt. Den fredliga världsordningen kullkastas av ett aggressivt Ryssland, som i sin strävan efter erkännande låter bomberna tala (Dalsjö 2019).⁴

4 Efter Rysslands invasion i Ukraina finner jag det inte längre trovärdigt att undervisa om global demokrati utan har återgått till föreläsningar om rationalistisk teori (se Lewin 2022). Av en dotter lär jag mig ordet *jinx* som ungdomsspråkets beteckning på sådan aningslöshet som föregår en olycka.

Så uppenbarligen är inte heller liberaler fria från historiefilosofi. Om vi med denna insikt går tillbaka i liberalismens idéhistoria, är det lätt att med fräsch blick se att historicismen spelat en lika framträdande roll för liberalismen som för den kontinentaleuropeiska konservatismen, fascismen och socialismen. Jag inskränker mig här till ett exempel, nämligen hur liberalismens sak lades fram av rörelsens främste företrädare i vårt land Karl Staaff. För drygt hundra år sedan var parlamentarismen den stora stridsfrågan i vårt land. Skulle kungen eller riksdagen styra landet? För Staaff var saken enkel. Den konstitutionella utvecklingen karakteriserades av en given förskjutning från kungligt envælde till folkmakt. Det var emellertid ingenting som återspeglades i vår gamla grundlag. En grundlag gav bara det yttre regelverket åt politiken. Det fanns också en praxis, "en levande författning" som fyllde i det som grundlagen utelämnade och som klargjorde de motsägelser och ofullkomligheter som häftade vid grundlagen. Enligt Staaff var det i den levande författningen, i aktörernas handlande och argumentation, som man kunde se maktförskjutningen, något som däremot bestreds i de konservativas historieskrivning. Att som kungen motsätta sig denna utveckling var därför enligt Staaff att gå emot författningen, det var att handla inkonstitutionellt – något som föranledde högerledaren Tryggers sarkastiska kommentar att kungen alls inte bröt mot grundlagen, inte heller mot praxis, möjligen mot förberedelse till förändring av praxis (se Lewin 2017: 124-168 för en utförlig redogörelse).

I dagligt tal hörs ofta en vag återklang av den historicism som i de mera avancerade historiefilosofiska utläggningarna blivit föremål för så många glänsande och fantasifulla utläggningar; att den egna linjen ska segra, att "segern är vår" är rent av nödvändiga inslag i den partipolitiska retoriken. I denna syn på den enda vägen går inte skiljelinjen mellan olika ideologier eller partier. Striden gäller den historiefilosofiska motsättningen mellan aktörsteoretiker och anhängare av historicismen.

Kan man lära av historien?

Låt oss återgå till huvudspåret.

Rationellt handlande leder inte alltid till avsedda resultat. Denna insikt har fått en klassisk gestaltning i berättelsen om "Allmänningens tragedi" (Hardin 1968). Några herdor äger en allmänning tillsammans och det finns inga begränsningar på hur många kor de får släppa in på den gemensamma betesmarken. Var och en har ett egenintresse att utnyttja allmänningen maximalt men om alla gör så, blir allmänningen snart utarmad.

Men kanske herdarna kan lära sig av historien? Kanske inser de efter ett tag att det ligger i allas intresse att visa återhållsamhet, så att allmänningen bevaras för framtida bruk? Frågan är emellertid om man kan lita på sina grannar. Hur kan jag veta att också min granne kommer att vara solidarisk, om jag själv

väljer att vara det? Hur kan jag vara säker på att han inte blir en fripassagerare, som åker snålskjuts på andras återhållsamhet? Det måste jag på något sätt bli övertygad om. Den erforderliga självbehärsnkningen kan bara uppnås, om jag vet att också alla andra kommer att vara återhållsamma. Tillit är med andra ord ett nyckelord för allmänningens överlevnad.

Detta är utgångspunkten i Elinor Ostroms *Governing the Commons* (1990). Hur ska vi styra allmänningen, frågar hon, på ett sätt som är långsiktigt hållbart? Runt omkring oss ser vi otaliga exempel på bristande respekt för det gemensamma, från överfiskning i havet till missbruk av socialförsäkringssystemet – men också fall av lyckad hantering. Vilka omständigheter bidrar till en framgångsrik skötsel? Ostrom avvisar de två vanligaste rekommendationerna: vare sig ökad statlig kontroll eller motsatsen, mera av privatisering, är lösningen. Varken staten eller marknaden har enligt hennes uppfattning lyckats med att skapa former för en långvarig och ansvarsfull användning av gemensamma resurser. Genom att studera en rad empiriska fall – alltifrån ett schweiziskt samhälle med extrema jordbruksförhållanden på de branta sluttningarna, japanska byar, spanska konstbevattningsystem till filippinsk vattenförsörjning – kommer hon fram till en rad praktiska, konkreta, i och för sig inte särskilt märkvärdiga åtgärder, som är gynnsamma för styrningen av allmänningen. Bland dem kan nämnas klart angivna regler för vilka som har tillgång till allmänningen, lokalt anpassade bestämmelser, möjligheter för brukarna att själva modifiera reglerna, ansvarsutkrävande inför brukarna av dem som sköter allmänningen, sanktioner mot dem som bryter mot reglerna och förekomst av konfliktlösningsmekanismer. En prövande, experimentell attityd är nödvändig; Ostroms poäng är att lyckad styrning är en följd av att brukarna dragit slutsatser av tidigare misslyckanden. Misslyckanden beror inte bara på att de nyss nämnda, gynnsamma omständigheterna saknas. Ostrom understryker dessutom faran i att det finns alltför många brukare, att fattigdomen är utbredd, att många är nyrekryterade, att det finns stor etnisk och kulturell heterogenitet bland brukarna och att de rika har möjligheter att med tvivelaktiga metoder köpa sig fria från förpliktelser och sko sig på andras bekostnad.

Den förvärvade tilliten är nyckelordet i Ostroms politiska filosofi. Det är också det centrala begreppet i Robert Putnams närbesläktade teori om det sociala kapitalet. Det sociala kapitalet är just det genuina förtroendet mellan medborgarna, som enligt Ostrom och Putnam är grunden för en ansvarsfull styrning. I sin genombrottsbok *Making Democracy Work* (1993) ställde Putnam den mycket konkreta frågan, varför demokratin fungerar så bra i Norditalien och så dåligt i Syditalien. Den forskning Putnam och hans medarbetare satte i gång för att besvara frågan har beskrivits som ett enda stort fiskeäventyr. Utan förutfattade meningar gav de sig ut på okänt vatten och kastade ut nätet utan att ana vad de skulle få för fångst. Föreningslivet blev huvudförklaringen, ett trivialt resultat säger kritikerna i efterhand men då ska man veta, att den

motsatta ståndpunkten dittills dominerat forskningen; så kallade särintressen ansågs då vara ett hot mot demokratin. Nu visade Putnam tvärtom att om människor slöt sig samman i föreningar, gynnades demokratin. Alla typer av föreningar verkade korrelera med högt politiskt deltagande. Det rådde till och med ett positivt samband mellan den fungerande demokratin och antalet aktiva i kyrkokörer under medeltiden! En kritisk invändning är att det ju också finns sammanslutningar i Syditalien, nämligen maffian. Om man som Putnam replikerar att man måste skilja mellan goda och dåliga föreningar, riskerar teorin att trivialiseras till påståendet att goda föreningar ger goda resultat och dåliga föreningar ger dåliga resultat.

Putnams bestseller följdes av en ännu större framgång genom *Bowling Alone* (2000), där han visade hur det sociala kapitalet håller på att eroderas i USA. Sedan sjuttioalet har de amerikanska medborgarna fått sämre kontakter med varandra i form av upplösta familjerelationer, försvagade vänskapsband, sämre grannkontakter och avklingande föreningsliv. De har till och med slutat att idrotta tillsammans och spelar numera bowling för sig själva. I stället för att, som förhoppningen var, förena människor i en kanske till och med global gemenskap bryts integrationen sönder i den nya digitala världen med datorer och mobiler och sociala medier och människor låses in i bubblor, som bara befolkas av individer som liknar dem själva. Men Putnam tror inte att processen är irreversibel utan ägnar numera all kraft åt social ingenjörskonst i syfte att återupprätta gemenskapen på samma sätt som det splittrade USA en gång reste sig efter inbördeskriget (Putnam & Feldstein 2003).

Herdarnas problem i "Allmänningens tragedi" liknar de berömda misstänkta i "Fångarnas dilemma". I båda fallen leder egoistiska strategier till sämre resultat än som varit möjligt att uppnå. Men fångarna, liksom herdarna, kan lära sig av misstagen. Vid ett enda möte kan det vara rationellt att roffa åt sig så mycket som möjligt men vid upprepade spel är slutsatsen en annan. Ska man mötas i morgon igen, måste man kunna lita på varandra. Vid upprepade spel lär sig fångarna att samarbeta, vilket den amerikanske statsvetaren Robert Axelrod⁵ visade i sin *The Evolution of Cooperation* (1984). I början av 1980-talet utlyste Axelrod en turnering mellan olika dataspel, varvid uppgiften var att finna den strategi som på sikt klarade sig bäst. Vinnaren blev strategin "tit for tat", som går ut på att alltid samarbeta i första draget, därefter alltid imitera motståndarens drag, för det tredje bara minnas ett steg bakåt och inte vara långsint, något som för det fjärde leder till förutsebarhet genom att man vet var man har motståndaren och därmed vilken strategi som långsiktigt är bäst för båda, även för en själv. Så uppstår och utvecklas samarbetet.

Idéhistoriskt är det i skuggan av Rousseau, som den moderna insikten om samarbetets förtjänster växt fram. I sin berättelse om hjortjakten skriver

5 Ostrom, Putnam och Axelrod är alla tre skytteanska pristagare.

Rousseau att en medlem i ett jaktlag troget kan stå på sin post och vänta på tillfället att fälla en hjort men om en hare råkar springa förbi lämnar han raskt sin post och jagar i stället den utan tanke på kamraterna trots att bytet skulle bli större för var och en om de fick vara med och dela på en hjort än om de ensamma får en hare (Rousseau 1992[1754]). Vid upprepade jakter inser jägarna också detta och värdet av samarbete blir uppenbart. Ursprungligen, skriver Rousseau, fanns inte något sådant som förutseende hos jägarna och långt ifrån att syssla med en avlägsen framtid tänkte de inte ens på morgondagen. Men erfarenheten av hjortjakten fick dem att upptäcka framtiden. Så lär sig medborgarna det kollektiva handlandets logik.

Det hindrar inte att på samma sätt som en del historiker underkänner kontrafaktisk analys finns det de som förnekar möjligheten att man kan lära sig något av historien. Därvid citerar de gärna en kvickhet av Otto von Bismarck, som nog mera går hem i salongerna än i ett seriöst seminarium: "Det enda man kan lära av historien är att man inte kan lära sig något av historien". Eller för att tala med gumman som gick till veterinären med orden: "Katta har dött och det har ho' aldrig gjort förut."⁶

Skeptikerna ansluter sig till det källkritiska programmet och menar att historievetenskapen ska förbli "idiografisk", det vill säga belysa enskilda händelser, och inte "nomotetisk", det vill säga söka finna lagar för utvecklingen. Det var en tysk 1800-talsfilosof som lanserade dessa egendomliga begrepp i sin installationsföreläsning som universitetsrektor. Terminologin anammades först av psykologiämnet för att sedan spridas till allt flera humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner (Windelband 1998 [1900]). Genom att människan är fri att själv utforma det sociala livet anser skeptikerna att det helt enkelt inte finns någon sådan lagbundenhet för humaniora och samhällsvetenskap som för naturvetenskapen. Det är en fåfäng strävan att hitta lagar för mänskligt handlande, det lockar bara till spekulationer av samma halt som vidhäftar den kontrafaktiska historieskrivningen. Försök att förutse vad som ska hända leder bara till att man "planerar för redan utkämpade krig".

Svaret till skeptikerna blir detsamma som till den kontrafaktiska historieskrivningens kritiker: kravet på evidens är lika strängt för generaliseringar som för slutsatser om enskilda händelser. Hur idiografisk historikern än är, måste historikern ordna sina källor och "och vad historikern gör när han systematiserar sitt material är ett slags generalisering", skriver Rolf Torstendahl, vilket leder forskaren mot ett nomotetiskt förhållningssätt. Innebörden av historisk förklaring är att utan den utpekade förklaringsfaktorn skulle förloppet inte

6 I min roman *Som blommande körsbärsträd* berättar jag den sanna historien om hur ambassadör Sven G. Linder, med anhöllan att få tala västgötska, drog denna historia som talesman för de hemkallade öststatsambassadörerna i sitt svar på den upprörde utrikesministern Sten Anderssons uppmaning till ambassadörerna att förklara varför han inte förvarnats om att Berlinmuren skulle falla (Lewin 2021a: 202-203).

ha ägt rum. "Varje sådant påstående, som förnekar det faktiska förhållandet (*counterfactual*), refererar till ett allmängiltigt påstående" – det vill säga till mönster och regelbundenheter. En sådan operation är något helt annat än att förlora kontakten med materialet och sväva ut i spekulationer. Historia är en empirisk vetenskap och allmänna påståenden lika väl som enskilda måste kunna styrkas med belägg (se Torstendahl 1966: 125, 131, 157-158, 173).

Historien kanske inte upprepar sig men den ger lärdomar för framtiden (Snyder 2022 [2017]). Den rationelle politiske aktören minns vad som hänt och kan dra sina slutsatser för framtiden. Politik är inte ett tillfälligt spel utan består av mönster och sammanhang. Därför har de *public choice*-forskare fel som tror att väljarna oupphörligen kan luras av löften som inte infrias eller att politiker gång på gång kan dras vid näsan av skrupelfria motståndare. Den politiska människan kan visst lära sig av historien och betar sig alls inte, vilket skeptikerna söker få oss att tro, som de döda i den grekiska mytologin vilka av gudinnan Lethe fördes till underjordens flod för att dricka av glömskans vatten.

Är ideologierna döda?

Precis som vetenskapsmannen systematiserar sina källor söker den rationelle medborgaren strukturera sina observationer och preferenser. Han skaffar sig karta och kompass i form av en ideologi för att bättre kunna orientera sig i det politiska landskapet. Enskilda ståndpunkter fogas samman i en konsistent åskådning och ställningstaganden i konkreta sakfrågor förs tillbaka till eller härleds från denna ideologi. Med Tingstens ord betecknar ordet ideologi "en samling politiska föreställningar, som tänks bilda ett mera systematiskt helt och angiva generella och bestämda direktiv för handlandet" (Tingsten 1963 [1941]:19). Vet man vilken inställning en medborgare har i en viss fråga, är det genom denna ideologiska sammanhållning ofta lätt att gissa rätt beträffande vederbörandes politiska uppfattning i andra frågor. Attityderna hänger ihop: den som är för en utbyggd välfärdspolitik är ofta också för en inkomstutjämnande skattepolitik, ökade försvarsanslag går hand i hand med förstärkt polis, kritik av biståndspolitik tenderar att sammanfalla med en restriktiv invandringspolitik etc. På vetenskaplig jargong är ideologin med detta synsätt att betrakta som en hypotes, vars förklaringskraft prövas genom att ideologin läggs till grund för prognoser om hur medborgaren ställer sig i andra frågor. Ju mera sammanhängande ideologi, desto säkrare prognos (Converse 1964).

I början av 1960-talet lanserades tesen om ideologiernas död (se Bell 1960; Lipset 1964; Tingsten 1966). I de "lyckliga demokratierna" i Västeuropa och USA var de stora striderna utkämpade en gång för alla och människor tänkte inte längre ideologiskt utan pragmatiskt. Politik hade gått från principer till teknik. Den ideologiska förkunnelsen, refererade jag ovan, var något som endast visades

upp på politikens högtidsdagar. Och väl var det. De framgångsrika, välmående demokratierna utmärktes inte av strid utan av samförstånd. Politik handlade inte längre om val mellan grundläggande alternativ utan om vilka praktiska lösningar som var mest lämpade för att hantera närliggande problem som den ekonomiska konjunkturen, miljöförstöringen, sjukvården, barnomsorgen etc.

Tesen var fel redan när den lanserades och är ännu mera fel idag.

För det första är konfliktnivå ett dåligt mått på ideologisk vitalitet. Om det nu var så att motsättningarna i samhället var större förr än nu, vilket i och för sig kan diskuteras, kan det mycket väl ha berott på att inte ideologierna utan intressena då kolliderade hårdare än nu; tror man inte på ideologiernas betydelse borde det ligga särskilt nära till hands att i stället just studera intressena. Geopolitiken, till exempel, lär oss att ideologiska motsättningar är en chimär; intresse motsättningar är grunden till konflikter. Länderna ligger där de ligger och har sina nationella intressen oberoende av vilken politiska regim som för närvarande har makten, det må, när det gäller Ryssland, gälla tsarväldet, Sovjetunionen eller Putins Ryssland.

Vidare torde medborgarnas kognitiva förmåga att tänka principiellt på samhällsfrågorna ha ökat avsevärt i takt med den förbättrade utbildningen. Dagens väljare är bättre rustade att leva upp till kravet på en sammanhängande ideologi. De bildar sig en självständig uppfattning om samhällsfrågorna på ett helt annat sätt än äldre generationer, när auktoritetstron hämmade den kritiska reflektionen och bristen på kunskap skapade vita fläckar på den politiska kartan.

De som driver tesen om ideologiernas död gör det ofta lätt för sig genom att, inte sällan ironiskt, jämföra dagens riksdagsledamöter med forna tiders ideologer som Burke, Mill och Marx. Men en rättvisande jämförelse innebär att man inte jämför äpplen och päron på detta sätt utan att de nämnda ideologerna prövas mot vår tids ideologer – säg mot Rawls eller Nozick. På samma sätt bör aktuella riksdagsdebatter jämföras med motsvarande debatter förr i världen och går man till exempel till ståndsriksdagen är det slående att man där möter precis samma blandning av plattityder och mera eftersinnande originalitet som i den aktuella politiska diskussionen.

En vanlig sammanblandning från den sida som driver tesen om ideologiernas död är att jämställa avideologisering med social utjämning. Obestridligen har välståndsutvecklingen medfört att många av de skäl till missnöje, som utgjort ideologiernas grogrund, blivit undanröjda. Men fattigdom har inte varit den enda bevekelsegrunden för den ideologiska förkunnelsen. Även i vår välmående tid har nya, vitt skilda teorier lagts fram om hur samhället bör organiseras. Naturligtvis gör sig "idyllisterna" – Tingstens beteckning på den skola han själv tillhör – inte sig skyldiga till så grova fel som att se ett enkelt och ostridigt samband mellan nationalinkomst och avideologisering, skriver Joseph LaPalombara (1966). "Ändå lämnar jag denna litteratur bakom mig med en

obehaglig känsla av att dessa författare hävdar att moraliska förpliktelser, åsikter om vad som är ett gott liv och skilda uppfattningar om vad som ska vara det offentliga åtagande med nödvändighet får ge vika för lavinen av tvättmaskiner, bilar och TV-apparater”.

Den politiska striden numera anses gälla dagspolitiska problem, inte ideologiska konfrontationer, och jag exemplifierade nyss denna uppfattning med bland annat konjunkturpolitiken. Men då bortser man från hur förslagen motiverats och kommit fram. Just konjunkturpolitiken är ett klagörande exempel. Tesen i min doktorsavhandling om socialdemokratins idéutveckling var att den nya konjunkturpolitik som i början av trettioalet bar Ernst Wigforss signum växte fram ur diskussionen om marxismens underkonsumtionsteori och den uteblivna krisen för det kapitalistiska samhället. Den nya, statsinterventionistiska arbetslöshetspolitiken, som lade grunden till den socialdemokratiska välfärdsstaten och partiets långa maktinnehav, var så långt ifrån bara en teknisk lösning man kan komma. Den var resultatet av en intellektuell brotning med socialdemokratins ideologiska kärnproblem (Lewin 1967).

Dagens politik är inte en enda grå kompromiss. Tvärtom finns det alternativ. Uppfattningen att ideologierna skulle vara döda ter sig påfallande tidsbunden och ger en lika missvisande bild av samhällslivet som föreställningen om den enda vägen. Bara några år efter debattens kulmen exploderade idédebatten genom de händelser som man brukar kalla 1968-årsrevolten. En ny vänster kritiserade då det kapitalistiska välfärdssamhälle som idyllisterna tagit för givet som det närmaste man kunde komma idealsamhället och som endast krävde marginella, successiva förbättringar. Inom världspolitiken har under de senaste årtiondena de ideologiska spänningarna ökat efter några fredliga år runt milennieskiftet. Visserligen avsåg tesen om ideologiernas död endast de lyckliga demokratierna i vår del av världen men globaliseringen har fört ideologier från andra kontinenter också till oss. Huntingtons bok om en förestående kamp mellan civilisationerna, som han skrev som ett svar på Fukuyamas förtröstan på att de stora stridernas tid var förbi, ger oss en skrämmande bild av hur ideologierna alltjämt behåller sin livskraft och kan ha verkan överallt på jorden (Huntington 1996).

Alternativ och ansvarsutkrävande

Rationalism och kontrafakticitet har också en viktig moralisk dimension, nämligen medborgarnas rätt att ställa de styrande till svars för sin politik. Denna möjlighet utgör själva den normativa grunden för det demokratiska styrelseskicket. Att ”jag ser ett stort positivt värde i kontrafaktiska resonemang beror på att de tjänar till att återupprätta människan i hennes egenskap av historisk aktör”, skriver Dick Harrison.

Om historien skrivs med utgångspunkt i enskilda människors valsituationer kan vi svårligen fränkänna människan hennes förmåga ... I detta ligger en dubbel etisk aspekt. För det första blundar vi inte för den historiska aktörens personliga ansvar. För det andra dränker vi henne inte i till synes övernaturliga krafter vid namn strukturer, vilka har en tendens att när så är möjligt koppla ett stålgrepp om vårt tänkande. (Harrison 1999:84)

Ansvarsutkrävande av de styrande förutsätter att de haft alternativ att välja mellan. Finns det inga alternativ, finns heller inget ansvar.

Ansvarsutkrävande bygger på tillitens motsats, på misstroende, och är ett gott exempel på att man visserligen kan lära av historien men att dessa lärdomar inte är obönhörliga naturlagar, som aldrig medger undantag. Ibland kan det nämligen vara rationellt att *inte* lita på varandra. Den amerikanska demokratin bygger på fruktan för maktmissbruk och föreskriver maktindelning som botemedel och ansvarsutkrävande som korrektiv. "Mina herrar! Jag litar inte på er." Med de orden motiverade en av de amerikanska grundlagsfäderna sin plädering för behovet av att sprida makten på flera. All makt korrumpierar och absolut makt korrumpierar absolut. Grundlagsfäderna menade att den unga amerikanska demokratin därför borde ta denna lärdom från Europa till sitt hjärta och utforma sin konstitution så att man under fredliga former kunde avsätta sina styresmän, om de förlorat medborgarnas förtroende (Lewin 2007: 90).

Schablonmässigt karakteriserar man ofta demokratin som ett styrelseskick, som låter medborgarna *välja* sin regering. Men parlamentsval och presidentval förekommer faktiskt också i diktaturer – åtminstone formellt. Medborgarnas rätt att *avsätta* sin regering finns däremot bara i demokratier. Därför skulle vi kunna definiera demokrati som ett styrelseskick där folket just har denna rätt att avsätta. Förtroende och misstroende bildar med andra ord ett motsatspar som det är den konstitutionella ingenjörskonstens främsta uppgift att hantera. Den demokratiska politikerns uppgift är att vinna medborgarnas förtroende för sitt program. Men förlorar han eller hon detta förtroende ska det finnas konstitutionella regler för avsättning. Den förlorare som erkänner sig besegrad är en demokratis hjälte.

Under århundradenas lopp har demokratis norm skiftat innebörd. Till en början kan vi konstatera att själva begreppet demokrati är djupt motsägelsefullt, som Bernard Manin påmint oss om (1997). Ursprungligen menade man att i en demokrati skulle folket styra i stället för en elit. Spetsen var riktad mot kungamakten och under ett århundrade efter franska revolutionen handlade det politiska spelet först och främst om att hävda folkrepresentanternas makt gentemot mer eller mindre enväldiga kungar och kejsare. Men kan då demokratin sägas bli förverkligad ens om folkrepresentanterna får makten? När folkrepresentanter utses gör sig tvärtom ett obestridligt aristokratiskt drag

gällande: det är ju de bästa som ska väljas ut och det sker genom konkurrens. Därigenom blir folkrepresentanterna ingalunda "representativa" utan höjer sig över sina motkandidater och framför allt över sina väljare. Och ju högre positioner det gäller, desto mera avviker representanterna från folket. Den enda metod att kunna få fram verkligt folkrepresentativa politiker är att tillämpa lottning till de politiska uppdragen som man gjorde under antiken. Men det är ingen ordning som idag har några seriösa förespråkare.

Det visade sig snart att representativ demokrati ingalunda uteslöt elitvälde. Vanliga medborgare befann sig på ett minst lika stort avstånd från stormrika premiärministrar ur den härskande klassen som till lantliga tyska småfurstar eller skuldtyngda monarker i Europas periferi. Slutsatsen blev att om elitvälde nu var något oundvikligt även i demokratier, var det angeläget att det inte bara fanns en elit utan flera som konkurrerade med varandra om folkets röster. Genom ansvarsutkrävande fick väljarna möjlighet att "kasta ut skurkarna" (Schumpeter 1942).

Demokrati blev liktydigt med flerpartisystem och statsvetarna gav sig ut i världen för att mäta graden av partikonkurrens och undersöka vilka möjligheter väljarna hade i praktiken att göra fria och hemliga val mellan olika kandidater. Men var det inte något som gick förlorat i konkurrensmodellen? I folkstyrelsens barndom hade man också talat om en medborgaranda, som skulle utvecklas genom allas deltagande i det politiska livet. I slutet av 1960-talet betraktades konkurrensmodellen som förflackad och under åkallan av den store Rousseau blåste kritiska studenter liv i en annan modell, i den gamla participationsmodellen, som hade "största möjliga deltagande" som mål och folkomröstningar som konstitutionellt program.

Festen i slutet av sextioalet fick emellertid ett brått slut och vänstern togs över av en militant kommunism, inte olikt utvecklingen strax efter ryska revolutionen när den frihetliga svenska vänstersocialismen efter bara ett par år inordnades under en hårdför Moskvalinje. Den politiska teorin gick in i omprövningens tid. Och man gjorde den ovannämnda iakttagelsen om att val även föreskrivs i diktaturer och att skillnaden mot västerländska demokratier endast är hur valen genomfördes. Fusk, korruption och bristande tillgänglighet förekommer också i västerländska demokratier. Det var alltså fråga om gradskillnader. Men kunde man inte finna en *artskillnad*? Så uppstod – eller återuppstod – det aktuella intresset för ansvarsutkrävande i efterhand ("accountability"). Tidpunkten för Donald Trumps vägran att acceptera resultatet av presidentvalet och hans uppmaning till våld för att sabotera det var alltså ytterst olycklig. Obstruktionen inträffade samtidigt som det uppstått ett samförstånd mellan statsvetarna om att betrakta ansvarsutkrävande som ett demokratiskt kärnvärde.

Ett problem för ansvarsmodellen är att valmetoden i de flesta länder har gjort det svårare att urskilja alternativ i politiken. Så länge man valde

folkrepresentanterna genom majoritetsval var alternativen i allmänhet något så när klara; majoriteten bildade regering och minoriteten utgjorde opposition. Men när flertalet länder av fruktan för att det skulle bli en permanent politisk majoritet för den uppstigande arbetarrörelsen övergick till proportionell valmetod, blev det lättare att bli invald och många partier blev representerade, vilket gjorde det svårare för ett parti att få egen majoritet. För att uppnå erforderliga voteringsmajoriteter blev det nödvändigt att ingå koalitioner. Majoritetsdemokratin ersattes av samarbetsdemokratin och i samarbetsdemokratin, där makt och ansvar inte längre följer varandra lika tydligt, är det svårare att veta vem man ska ställa till svars. Majoritetsdemokratins styrka är just ansvarsutkrävandet (och dess svaghet den bristande representativiteten), medan det omvända gäller för samarbetsdemokratin. Det är signifikativt att samarbetsdemokratins främste förespråkare Arend Lijphart över huvud taget inte nämner ansvarsutkrävandet som ett demokratiskt värde (Lijphart 1999).

Ansvarsförhållandena är alltså oklara i de flesta europeiska länder. En enda aktör kan inte bestämma ensam. Man måste samarbeta. Det gör att det möjligt att undfly ansvar genom att säga att andra är skyldiga till missförhållandena och bland statsvetare har det uppstått en diskussion om *blame avoidance*; på svenska brukar jag säga "konsten att skylla ifrån sig" (Weaver 1986). Det är inte mitt fel, säger de styrande. Det misstag jag anklagas för beror på koalitionspartern, på andra instanser, på byråkratin, på världsmarknaden, på den historiska utvecklingen själv (Lewin 2007).

Inför sådana försök kan forskaren leverera så kallade *motexempel*, inte lättköpta eller lättsinnigt utsedda utan valda enligt samma rigorösa metodologi som bör utmärka kontrafaktisk historieskrivning och genomförda med samma generositet i tolkningen av motståndarens argument. När det gäller försök att komma undan genom att skylla på koalitionspartern är efterkrigstidens Italien kanske det bästa exemplet. Landets dåliga erfarenhet av majoritetsstyre under fascismen gjorde att man som motreaktion gick extremt långt i fråga om proportionell representation med resultat att nästan hundra partier blev företrädare i parlamentet. Mycket riktigt följde en orgie i kohandel och uppgörelser, vänskapskorruption och maktmissbruk (*malgoverno*). Men missförhållandena kunde brytas. I början av 1990-talet rensade en kraftfull åklagare upp bland de styrande, en tredjedel av parlamentsledamöterna blev föremål för polisutredning, över 2 000 politiker arresterades, en premiärminister flydde till Tunisien. I en folkomröstning övergav det italienska folket det proportionella system som fört med sig så mycket olycka (även om förbättringen inte blev bestående utan nya ändringar av valmetoden snart annonserades).

Att andra instanser inom systemet skulle ha skulden till missförhållanden kan illustreras av aktuell svensk inrikespolitik. Ett av den svenska skolans problem är att ansvarsförhållandena är oklara, menar Liberalerna. Ansvaret är delat mellan stat och kommun och dessa båda instanser skyller på varandra.

På samma sätt hävdar Kristdemokraterna att sjukvårdens problem hänger samman med den regionala decentraliseringen. Botemedlen i båda fallen anses vara ett förstatligande, så att enda aktör kan hållas ansvarig av medborgarna.

Byråkratin är en ofta utpekad syndabock. Politikerna kommer och går, byråkratin består. Politikerna är beroende av byråkratin både för planering och genomförande av beslut. Byråkratin växer och bestämmer och politikerna verkar inte kunna rå på den – trodde många ända tills Margaret Thatcher tillträdde som premiärminister i Storbritannien år 1979 och drastiskt minskade statsförvaltningen och underkastade den järnladyns vilja. Så byråkratin gick visst att styra.

Världsmarknaden härskar, lyder ett annat argument. Hur kan ett litet land hävda sig mot den? Men i förhandlingar mellan multinationella företag och nationella regeringar visar det sig att finansministrarna ofta kan hävda sin vilja genom skattepolitik och investeringsstöd för att inte tala om internationella avtal som reglerar miljöpolitiska och transportmässiga ramar för storföretagens handlande.

Utvecklingen, slutligen, är ett lokomotiv som går av egen kraft, lyder en återklang av historicismens metafysiska villfarelse. Men historien är inte förutbestämd. När Europa låg i ruiner efter andra världskriget, var det många som trodde att Stalins strategi att göra hela Europa kommunistiskt från Ural till Atlanten inte gick att hindra. Men Marshallplanen satte stopp. Genom denna politiska intervention bröts den förment oundvikliga utvecklingen.

Så visst finns det i allmänhet något politikerna kan göra, om bara viljan och fantasin räcker till. Denna möjlighet gör dem också ansvariga och i en demokrati är det medborgarna som har rätten att utkräva detta ansvar.

Sammanfattning

Politik är att välja – för att bara ändra en enda bokstav i Olof Palmes bevingade uttryck. Det finns alternativ i politiken och den rationelle aktören väljer så, att så mycket som möjligt av hans eller hennes preferenser förverkligas. Denna valfrihet gör att historien kunde ha blivit annorlunda.

Syftet med denna uppsats har varit att inventera ett antal problem som jag stött på under mitt forskarliv, när detta betraktelsesätt tillämpas på konkret politik – problem som gäller vetenskapsteori, begreppsbestämning, definitioner, tidsperspektiv, design och metodiskt tillvägagångssätt. Att det inte skulle finnas några alternativ i politiken, att en viss handlingslinje är den enda vägen är en villfarelse som genomskådades redan av Machiavelli. På samma sätt avvisar jag en annan samförståndsteori: föreställningen att ideologierna skulle vara döda. Av historien kan vi inte dra lärdomar om kommande specifika händelser men väl om generella mönster som tenderar att upprepas i aktörernas samspel med varandra. Normativt lyfter jag fram ansvarsutkrävandet. Vad som händer

i samhället beror inte minst på hur politikerna väljer att handla. En levande demokrati ger medborgarna möjlighet att utkräva ansvar för dessa val, något som dock inte sällan försvåras av de institutionella förhållandena i dagens samarbetsdemokratier.

Litteratur

- Andersson, Lars M. & Zander, Ulf, 1999. "Om 'om-berättelser'. Historia, fiktion och kontrafaktisk historieskrivning", i Andersson, Lars M. & Zander, Ulf (red.), *Tänk om ... Nio kontrafaktiska essäer*. Lund: Historiska media.
- Axelrod, Robert, 1984. *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
- Bell, Daniel, 1960. *The End of ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: Free Press.
- Berlin, Isaiah, 1954. "Historical Inevitability", i Henry Hardy (red.), *Liberty*. Oxford: Oxford University Press
- Black, Duncan, 1971. *The Theory of Committees and Elections*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bullock, Johan G., Green, Donald P & Ha, Shang E., 2010. "Yes. But What's the Mechanism? (Don't Expect an Easy Answer)", *Journal of Personality and Social Psychology* 98(4).
- Converse, Philip E., 1964. "The Nature of Belief Systems in Mass Publics" i David E. Apter (red.), *Ideology and Discontent*. New York: Free Press.
- Dalsjö, Robert. 2019. "Tre kopplade kriser skakar världsordningen. Föreläsning vid Kungl. Krigsvetenskapsakademiens vintersymposium 11/2 2019", Memo 6701. Stockholm: Totalförsvarets forskningsinstitut.
- Elster, Jon, 1983. *Sour Grapes. Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, Richard J., 2014. *Altered Pasts. Counterfactuals in History*. London: Little, Brown.
- Ferguson, Niall (red.), 1997. *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. London: Papermac.
- Fischer, David Hackett, 1990. *Historians' Fallacies: Toward a Logic of Historical Thought*. New York: Harper Perennial.
- Fogel, Robert W., 1964. *Railroads and American Economic Growth*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Fukuyama, Francis, 1989. "The End of History", *The National Interest* 16.
- Fukuyama, Francis, 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Goodin, Robert E., 1976. "Possessive Individualism Again", *Political Studies* 24(4).
- Hardin, Garrett, 1968. "Tragedy of the Commons", *Science* 162(3859).
- Harrison, Dick, 1999. "Om inte ... - en resa i de fallna alternativens värld" i Andersson, Lars M. & Zander, Ulf (red.), *Tänk om ... Nio kontrafaktiska essäer*. Lund: Historiska Media.
- Huntington, Samuel P., 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- LaPalombara, Joseph, 1966. "Decline of Ideology: A Dissent and an Interpretation", *American Political Science Review* 60(1).

- Lebow, Richard Ned & Stein, Janice Gross, 1996. "Back to the Past: Counterfactuals and the Cuban Missile Crisis" i Tetlock, Philip E. & Belkin, Aaron (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lewin, Leif, 1967. *Planhushållningsdebatten*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lewin, Leif, 1991. *Self-Interest and Public Interest in Western Politics*. Oxford University Press.
- Lewin, Leif, 2007. *Democratic Accountability. Why Choice in Politics is both Possible and Necessary*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lewin, Leif, 2017 [1984]. *Ideologi och strategi. Svensk politik under 130 år*. Stockholm: Carlssons.
- Lewin, Leif, 2021a [2019]. *Som blommande körsbärsträd*. Stockholm: Lava Förlag.
- Lewin, Leif, 2021b. *Ödesvalet 1809. Hur Sveriges historia kunde ha blivit annorlunda*. Göteborg: Daidalos.
- Lewin, Leif, 2022. "Kan hoppet spira ur förtvivlan?", *Svenska Dagbladet* (12:e mars).
- Lijphart, Arend, 1999. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lewis-Beck, Michael S., 1990. *Economics and Elections: the Major Western Democracies*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Lipset, Seymour Martin, 1964. "The Changing Class Structure and Contemporary European Politics", *Daedalus* 93(1).
- Manin, Bernard, 1997. *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merton, Robert K., 1936. "The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action", *American Sociological Review* 1(6).
- Mintz, Alex, Valentino, Nicholas A. & Wayne, Carly, 2021. *Beyond Rationality. Behavioral Political Science in the 21st Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mommsen, Theodor E., 1951. "St. Augustine and the Christian Idea of Progress", *Journal of the History of Ideas* 12(3).
- von Neuman, John & Morgenstern, Oskar, 1944. *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton, NJ: Princeton university Press.
- Ostrom, Elinor, 1990. *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Popper, Karl, 1945. *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge.
- Putnam, Robert D., 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, Robert D., 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, Robert & Feldstein, Lewis M., 2003. *Better Together: Restoring the American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Riker, William H. & Ordeshook, Peter C., 1973. *An Introduction to Positive Political Theory*. Hoboken, NJ: Prentice-Hall.
- Rousseau, Jean-Jacques, 1992 [1754]. "Avhandling om ojämligheten mellan människorna", i *Kulturen och människan*. Göteborg: Daidalos.
- Schumpeter, Joseph, 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Brothers.

- Sen, Amartya, 1982. "Behaviour and the Concept of Preference", i *Choice, Welfare, and Measurement*. Oxford: Basil Blackwell.
- Simon, Herbert A., 1957 [1947]. *Administrative Behavior*. New York: Free Press.
- Skinner, Quentin, 1981. *Machiavelli. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Snyder, Timothy, 2022 [2017]. *Om tyranni: tjugo lärdomar från det tjugonde århundradet*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Tetlock, Philip & Aaron Belkin (red.), 1996. *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tingsten, Herbert, 1963 [1941]. "De politiska ideologierna i vetenskaplig debatt", i *Åsikter och Motiv: Essayer i statsvetenskapliga, politiska och litterära ämnen*. Stockholm: Aldus.
- Tingsten, Herbert, 1966. *Från idéer till idyll. Den lyckliga demokratin*. Stockholm: Norstedts.
- Torstendahl, Rolf, 1964. *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820-1920*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Torstendahl, Rolf, 1966. *Historia som vetenskap*. Stockholm: Natur och kultur.
- Turner, Mark, 1996. "Conceptual Blending and Counterfactual Argument in the Social and Behavioral Sciences", i Tetlock, Phillip E. & Belkin, Aaron (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Uddhammar, Emil, 1993. *Partierna och den stora staten. En analys av statsteorier och svensk politik under 1900-talet*. Stockholm: City University Press.
- Wallström, Erik, 2021. *Från Sveavägen till maskeradbalen. Svensk historia som du aldrig läst den förut*. Lund: Ekström & Garay.
- Vedung, Evert, 2009 [1991]. *Utvärdering i politik och förvaltning*. Lund: Studentlitteratur.
- Weaver, R. Kent, 1986. "The Politics of Blame Avoidance", *Journal of Public Policy* 6(4).
- Weber, Steven, 1996. "Counterfactuals, Past and Future", i Tetlock, Philip & Belkin, Aaron (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Whiteley, Paul, 1986. *Political Control of the Macroeconomy: The Political Economy of Public Policy Making*. London & Beverly Hills: Sage.
- Windelband, Wilhelm, 1998 [1900]. "History and Natural Science", *Theory and Psychology* 8(1).
- Åsard, Erik, 2014. "När önsketänkandet tar över historien", *Svenska Dagbladet* (7:e maj).